

DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNDEN TARİHİ KAŞGAR ŞEHİRİ

Kadir TUĞ¹

Geliş: 31.08.2020 / Kabul: 09.10.2020

DOI: 10.29029/busbed.788509

Öz

Doğu Türkistan şehirlerinden biri olan Kaşgar, çeşitli dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır. Kaşgar şehri Sankritçe'de Srikirtati, Hsüan Tsang adlı Budist kitabına Chia-Sha; Çin kaynaklarına Su-lek ve Khü-şa şeklinde yansımıştır. Divan-ı Lügat'üt Türk'te Ordu-kent olarak kaydedilmiştir. Kaşgar ismine etimolojik açıdan bakan araştırmacılar Farsça Kaşi (çini) kelimesine -ger ekinin eklenmesiyle Kaşi-Ger; çinili şehir veya nakışlı şehir manasına geldiğini ifade etmişlerdir. İslam Coğrafyacılarının eserlerinde ise Kaşgar, Kacgar ve Kaşhar şeklinde kayda geçmiştir.

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması, Çin, Rusya, Hindistan, Afganistan ve Batı Türkistan'dan gelen yolların kavşak noktasında olması dolayısıyla Kaşgar şehri ticari bakımdan stratejik konuma sahiptir. Tarihsel süreçte Kaşgar'ın bu stratejik konumu, kendisini İpek Yolu üzerinde toptan alışverişin gerçekleştirildiği bir merkez haline getirmiştir. Şehrin ticari bakımdan bir cazibe merkezi haline gelmesi, ticaret, ziraat, hayvancılık, madencilik ve el işçiliği gibi faaliyetlerin gelişmesine yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Kaşgar, İpek Yolu, Ticaret ve Ziraat.

KASHGAR, ONE OF THE HISTORICAL CITIES IN EASTERN TURKISTAN

Abstract

Kashgar, one of the cities of East Turkistan, has been called by different names in various periods. Kashgar city, which means Srikirtati in Sankrit, revealed in the Buddhist book called Hsüan Tsang as Chia-Sha and in Chinese

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ktug@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5250-2526>.

sources as Su-lek and Khü-sha. The city was recorded as an army-city in Divan-ı Lügat-üt Türk. Researchers studying the name of Kashgar etymologically declared that by joining the Persian suffix Ger to the Persian word Kashi (ceramics), it becomes Kashi-Ger, meaning ceramics city or city with embroidery. In the works of Islamic Geographers, the city was recorded as Kashgar, Kacgar and Kashhar.

The city of Kashgar had an economically strategic place because of its location on the Historical Silk Road, and its status at the crossroads of roads from China, Russia, India, Afghanistan and West Turkistan. This decisive location made the city of Kashgar a centre of wholesale shopping on the Silk Road. It became a centre of attraction in marketing, which led to the development of trade, agriculture, animal husbandry, mining and handicrafts.

Keywords: East Turkistan, Kashgar, Silk Road, Trade and Agriculture.

Giriş

Doğu Türkistan² Uygurlarının yaşadığı günümüzde Çinlilerin Şincan Uygur Özerk bölgesi olarak adlandırdığı coğrafyaya eski dönemlerde Kaşgar, Doğu Türkistan, Batı ülkesi ve Çin Türkistan'ı veya Türkistan-ı Çin gibi adlar verilmiştir. “Doğu Türkistan” terimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı bilim aleminde kullanılmaya başlanmıştır. Kaşgar Hanlığının asli unsuru Türklerden oluşmaktaydı. Cungar Hanlığının nüfusu ise Moğollardan oluşmaktaydı. Çin imparatoru Tsyun Lun tarafından Cungar hanlığı yıkıldıktan sonra bu topraklara Kazaklar yerleştirilmiştir. Bu yerleşimden sonra Doğu Türkistan terimi Cungar Hanlığı toprakları için de kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra Rus şarkiyatçıları daha önce kullanılan Kaşgar ile birlikte Doğu Türkistan adını da kullanmaya başlamışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha çok Kaşgar ismi kullanılmakla birlikte kaynaklarda Doğu Türkistan terimiyle de karşılaşmıştır (Kolesnikov, 2010: 3). Seyahatnamelerde Türkistan'da yaşayan Türk boylarını ayırmak amacıyla Doğu Türkistan ve Batı Türkistan terimleri kullanılmıştır (Barthold, 1988: 141)

² Türkistan Farsça Türk İli manasına gelmektedir. İlk dönemlerde Türkistan Maverünnehr'in kuzey tarafları için kullanılmıştır. Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra Maverünnehr bölgesi için bu terim kullanılmaya başlanmıştır. İran ve Afganistanlılara göre Türkistan kuzey komşularının yaşadığı coğrafyaya denmiştir. XVI. yüzyıla gelindiğinde Şeybanilerin Fergana bölgesini ele geçirmesiyle birlikte bu bölgede de Türkistan'a dâhil edilmiştir. Türkistan kelimesi, XIX. yüzyılda Afganistan ve İran bölgelerini de kapsayan bir şekilde İngilizler de kullanmaya başlamıştır (W. Barthold, “Türkistan”, *IA*, C. 12/2, İstanbul 1988, s. 140-141)

Rus araştırmacılar “Kaşgar” sözcüğünü, ilk defa “*teria incognita*” (bilinmeyen topraklar) olarak tanımlanmakla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Doğu Türkistan ile ilgili çok fazla malumata sahip olamamışlardır (Kolesnikov, 2010: 62).

Bogoyavlenskiy tarafından Doğu Türkistan, Tanrı dağlarının güney yamaçlarıyla bitişik olan ve Müslümanların yaşadığı bölgelerin tamamına Çinli coğrafyacıların Nan Lu (Güney yolu) dediği gibi tarif etmiştir. Tanrı dağlarının kuzeyindeki topraklar ise Bei Lu (Kuzey yolu) olarak adlandırmıştır. Güney Yolu Pamir dağlarında son bulmakta ve Cungarya olarak adlandırılan Kuzey Yoluna göre batıya geçişi daha zor olan bir yoldur (Kolesnikov, 2010:62)

Çin kaynaklarında Batı ülkesi terimi genel itibariyle Doğu Türkistan ile sınırlı kalmayıp Batı Türkistan’ı da içine almaktadır. *Çin-i Türkistan* terimi ise Çinlilerin bölgeyi ele geçirmesinden sonra Doğu Türkistan toprakları için kullanılmıştır. (Kolesnikov, 2010: 3-4)

Rus seyyahların Doğu Türkistan şehirlerine gelerek tuttıkları notlarda Kaşgar’a ayrı bir yer ayırmaları, uzun tarihi geçmişe sahip olması ve şehrin tarihte önemli roller üstlenmesi nedeniyle Doğu Türkistan bölgesinin tamamına Kaşgariya denmesine neden olmuştur (Kolesnikov, 2010:75)

Doğu Türkistan’ın doğal sınırlarını kuzeyde Tanrı Dağları, batıda Pamir dağları, güneyde Kunlun ve Altın dağları çizmektedir. Bu sıra dağların zirveleri dört mevsim karla kaplıdır. Bu dağ silsilelerinin rakımı 6000 metreden daha yüksektir. Doğu Türkistan’ı Batı Türkistan’a bağlayan dağ geçitlerinin yüksekliği 4250 metreden fazladır. Bu geçitlerin bu kadar yüksek olması, kış aylarında yapılan kara ulaşımını zorlaştırmakta hatta bazı zamanlarda imkânsız hale getirmektedir (Kolesnikov, 2010: 62-63).

1. Kaşgar Şehri

Kaşgar şehrinin adı çeşitli dönemlere ve dillere göre farklılık göstermektedir. Sanskritçe’de Kaşgar’a *Srikritati* adı verilmekteydi (Yıldırım, 2013; 57). Hsüan Tsang adındaki Budist kitabında bu şehir için *Chia-Sha* ifadesi; (Özerdim, 1951: 105). Milattan önceki Çin kaynaklarında ise *Su-lek* (*Su-le*) sözcüğü kullanılmaktadır (Yıldırım, 2013: 57; Arat, 1997: 405). Bu isim yakın zamana kadar resmî Çin vesikalarında bu şekliyle kullanılmıştır. Yakın dönemde ortaya çıktığı anlaşılan Kaşgar isminin *Khü-şa* şeklinde, ilk defa Tang-Şu’da geçtiği söylenebilir (Arat, 1997:405). Daha sonraki dönemlerde Çin Kaynaklarında *Shu-le* ile birlikte *Khü-şa’da* da kullanılmıştır (Yıldırım, 2013:151). Kaşgar’ın X. yüzyıldan önce ve XII. yüzyıllarda Türkçe’de *Ordu-*

kent olarak anılmıştır. Kaşgarlı Mahmut, Kaşgar'ı *Ordu-kent* olarak ifade etmektedir (Sümer,:8; Kaşgarlı, 2004:168). Ordu-kent sözcüğü; hakanın oturduğu şehir, diğer bir deyişle başkent anlamına gelmektedir. Kaşgar ismi Farsça Kaşı (çini) ve Ger (yapılan veya yapıcı) kelimelerinden oluşmaktadır. Bu iki kelimenin birleşmesinden oluşan *Kaşı-ger*, *çinili şehir* veya *nakışlı şehir* manasına gelmektedir. Sözcük; vurgusuz olan orta hece ünlüsünün düşmesiyle de bugün kullanılan Kaşgar şeklini almıştır (Kaşgarlı, 2004:168). Alaaddin Atamelik Cüveyni'nin Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinde de şehrin adı Kaşgar olarak geçmektedir (Cüveyni, 2013: 109). Tarım ırmağının kollarından biri olan Kâşgar suyu kıyısında kurulmuş olan Kaşgar'a Çince Kaşı; İslâm kaynaklarında ise Kâşgar, Kâcgar ve Kâşhar gibi adlar verilmiştir (Hitchins, 2002: 7).

Kaşgar; Tanrı dağlarının güneyinde, Taklamakan Çölü'nün batısında (Arat, 1997:405), Kunlun (Kuenlun) dağlarının kuzeyinde (İlku 1969: 93), Pamir dağının doğu eteğinde kurulmuş bir şehirdir. Doğu Türkistan'ın en önemli merkezlerinden biridir. Kaşgar şehri deniz seviyesinden yüksekliği 1304 metredir (Arat, 1997:405).

Batı seyyahlarından Marko Polo'nun verdiği bilgilere göre, Kubilay Han'dan önce Kaşgar şehri bağımsız bir hanlıktır. Daha sonra Kubilay Han burayı kendi idaresine bağlamıştır. Kaşgar'a bağlı çok sayıda köy ve kasaba bulunmaktaydı. Bölgedeki yerleşim yerlerinin içinde en büyüklerinden birini Kaşgar teşkil etmekteydi (Marko Polo Seyahatnamesi, 57).

Kaşgar şehrinin ortasından Kızılsu nehri geçer (Arat, 1997: 405). Bu şehir daha sonraları Yenişehir ve Köhneşehir (eski) şeklinde iki kısımdan oluşur (Atıf, 1998: 2004). Bu şehri, Kızılsu üzerinde bulunan bir köprü bir birine bağlar. Köhneşehir (eski) Tümen ırmağına (Tuman, Temen, Taman) bakan bir yükseltide kurulmuş olup, burçlarla takviye edilen bu surun genişliği 6 metre, yüksekliği ise 12 metredir. Tümen ırmağının her iki tarafında kurulan eski Kaşgar bugünkü şehirden daha geniş bir sahayı işgal etmektedir. Doğu Türkistan'da sık sık meydana gelen zelzelelerden çok zarar görmüş olan Köhneşehir, Sultan Said Han ile Mirza Ebubekir'in 1514 yılındaki mücadeleleri esnasında tamamen tahrip olmuştur. Bugünkü Kaşgar şehri Tümen ile Kızılsu ırmaklarının birleştiği üçgende kurulmuştur (Arat, 1997:405). Şehrin kurulduğu yerin yukarı kısmını oluşturan kuzey doğu tarafı (İçkeri şehir), bugünkü şehrin en eski mahallesini teşkil etmektedir. Şehirde muhtelif devirlerden kalma bir çok cami ve medrese mevcuttur. Buradaki medreselerden birisi İsmail Han'a ait eski medrese olup daha sonraları yıktırılıp yerine yeniden inşa edilmiş olan Hanlık-Medresesidir. Şehrin merkezindeki İydgâh camiiye nisbetle İydgâh

ismini taşıyan meydan şehrin merkezindedir (Arat, 1997:405). Türkistan'da genel itibariyle bayram namazları toplu olarak ya meydanlarda ya da merkezi camilerde kılınmaktadır. İd, aydın bölge ağzındaki telaffuzu olup bayram anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bayram namazlarının kılındığı cami anlamında buraya İydgah camii denmiştir.

1.1. Şehrin Tarihi

İmparator Wu-ti (M.Ö. 140-87) zamanında Kaşgar Çin'e tabi olmuştur. İmparator Ming-ti (M.S. 58-75) Kuça kralı Kaşgar'ı kendi idaresine almıştır. T'ang sülalesi (618-906) zamanında Çin'in nüfuzu artmış ve Çin Doğu Türkistan'a hâkim olmuştur. Kaşgar Çin'in 4. Garnizon'undan biri haline gelmiştir (Özerdim 1951:105). Tibetliler 670 yılında Karluklarla anlaşarak Çinlileri Kaşgar bölgesinden atmışlarsa da 22 yıl sonra Çinliler bölgeyi tekrar ele geçirmişlerdir. Tibetliler'in Çin ve Uygur devletine karşı mücadelesinden faydalanan Karluklar, 750 yılında Kaşgar bölgesini alarak burada hâkimiyet kurmuşlardır (Arat, 1997: 406; Pritsak, 1977: 252).

840 yılında Kırgızlar, merkezi Ordu-Balık olan Uygur devletini yıktıktan sonra on üç Uygur boyu Kaşgar, Beşbalık, Tanrı Dağlarının güney bölgelerine göç etmişlerdir. Mengli Kağan 856 yılında Turfan merkezli yeni bir Uygur devleti kurmuştur. Bu devlet XIII. yüzyılın başlarına, yani Moğol istilasına kadar varlığını sürdürmüştür (Taşağıl, 2012: 558).

Karahanlılar (840-1212) yılları arasında Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüşlerdir. Daha sonra Kara Hanlı devleti, Doğu Karahanlılar ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu Karahanlı tahtına Süleyman bin Yusuf (1031-1056/57) geçmiştir. Kaşgar şehri Doğu Karahanlı hakimiyeti altında kalmıştır. Karahıtaylılar Kaşgar'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra mücadele ettirerse de başarılı olamamışlar, Küçlük Kaşgar bölgesini 1210 yılında hâkimiyeti altına almıştır (Pritsak, 1977: 251-262) Cengiz Han Kaşgar bölgesini ele geçirmesiyle birlikte bu şehir Moğol hâkimiyeti altına girmiştir (Barthold, 1977: 276). Batı Karahanlıları 1212 yılında Harezmsahlrın darbesiyle yıkılmıştır (Taşağıl, 2012: 558; Pritsak, 1977:251-262).

Cengiz Han Karahıtay devletine son verdikten sonra bölge Moğol hakimiyetine girmiştir. Moğollar toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştıırken bölge Çağatay Han'ın payına düşmüş, Moğol devleti zayıflayınca da bu coğrafya Çağatay Hanlığının hâkimiyeti altında kalmıştır. Timur 1365 yılında Batı Türkistan'da hakimiyeti sağladıktan sonra Bölge Timur'un nüfuzu altına girmiştir. Timurlular zayıfladıktan sonra II. Esenboğa'nın idare ettiği

Moğolistan Hanlığı'nın nüfuzu altına girmiş, Kaşgar Yunus Han'ın oğlu Ahmet tarafından idare edilmiştir. Şeybani Han Fergana bölgesini ele geçirdikten sonra Ahmet Şeybanilerin hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Ahmet Han'ın 1514 yılında vefat etmesiyle birlikte Babür'ün dayısı Alaca Han'ın oğlu Seyit Han, Babür'ün desteğiyle (Taşağıl, 2012: 558) 1514 yılında Kaşgar, Hoten ve Yarkent'te hâkimiyeti sağladıktan sonra Yarkent Hanlığını kurmuştur (Taşağıl, 2012: 558; Çelik, 2013: 125-126).

Afak Hoca Doğu Türkistan'da İslamiyet'in yayılmasında önemli rol oynamıştır (Köprülü, 1988: 396). Halk arasında dini bakımdan nüfuz sahibi olan Appak Hoca'yı İsmail Han Doğu Türkistan'dan kovmuş (Duman, 1936: 63-66), O iktidarı ele geçirmek amacıyla Cungarya Kalmuklarının hakimi Galdan'ın desteğini alarak 1678/79'da Kaşgar'ı zaptederek, Appak Hoca'nın idaresine vermiştir (Duman, 1936: 65-66; Çelik, 2013: 216-217; Arat, 1997:408). Yeni idarecilerden memnun olmayan Appak Hoca idareyi Yarkent hanı İsmail'in kardeşi Muhammed Emin'e terk etmekle, onu Kalmuklara karşı isyana teşvik etmiştir. Muhammed'in öldürülmesi üzerine, Appak Hoca'dan sonra idare Kara-tağlıkların reisi Danyal'a geçmiştir. 1721 yılında Danyal'ın vefatı üzerine Kalmuklar Kaşgar ve civarını dörde taksim ederek (Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu) her birinin idaresine Danyal Hoca'nın dört oğlundan birini getirmişlerdir. Hoten hakimi Yunus Hoca, çok geçmeden Kaşgar ile Yarkent'i ele geçirerek, buralara kendi oğullarını vali tayin etmiştir. Mahalli hükümetin kuvvetlenmesini istemeyen Kalmuklar bu defa Yunus Hoca'ya karşı, rakibi olan Aktağlık fırkasından Hoca Burhaneddin'i öne sürerek önce Aksu'yu sonra Kaşgar'ı ve nihayetinde bütün Doğu Türkistan'ı işgal etmişlerdir (Arat, 1997: 409).

XVII. yüzyılda Doğu Türkistan'ın doğu kısımlarını (Hami ve Turfan) ellerine geçirmiş olan Çinliler, 1759'da Kaşgar ve civarını da işgal ederek, şehir merkezlerine kendi garnizonlarını yerleştirmişlerdir (Arat, 1997:409). Çinliler Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra Kaşgar'a bağlı 16 ilçe bulunmaktaydı (Yusup ve Palta, 2008: 278). Bunlardan bazıları Tokkuzak, Yengihisar, Yopurga, Aktu, Yerken, Postgam, Kağılık, Merkit, Feyzabad, Maralbaşı ve Kaşgar Yenişehir'dir (Kaşgarlı, 2004: 171).

1766 yılındaki Çin Sülalesi devrinde düzenlenen resmi evraklara göre bu şehirde 14056 ev bulunmakta, toplam nüfusu ise 66413 kişi olarak hesaplanmıştır (Veli, 2008: 318). Çokan Valihanov'un Doğu Türkistan seyahati sırasında Kaşgar'da 16 bin ailenin bulunduğu bahseder. Bunun da yaklaşık olarak 100.000 kişiye tekabül ettiğini kaydeder (Valihanov, 1985: 161). Kaşgar'ın kasaba ve köyleriyle birlikte bugünkü nüfusu 4 milyon civarındadır.

Buradaki halkın % 95'i müslümandır. Müslüman nüfusun çoğunluğunu Uygurlar olmak üzere Kırgızlar ve Özbekler teşkil eder. Tacikler, Dunganlar (Müslüman Çinli) ve Çinliler azınlık konumundadır (Kaşgarlı, 2004: 171).

Kaşgar'da yaşayan halk genel olarak Uygurlardan oluşmaktaydı. Bunun dışında az sayıda Çinli idari, askeri ve ticari alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. Çin nüfusu çok az olduğu için varlıkları hemen hemen hiç belli değildi. Uygurlar ve Çinliler ayrı mahallelerde yaşamaktaydılar. Müslüman ve Çin mahalleleri bir duvarla ayrılmaktaydı. Çinli idareci ve askerlerin yaşadığı mahalleye yeni şehir anlamına gelen Yengi-hisar denmekteydi. Eski kent olarak adlandırılan Köne-şaar da ise Müslümanlar oturmakta ve bütün ticari faaliyetler burada yapılmaktaydı (Kolesnikov, 2010: 78)

1.2. Batıya Bağlayan Geçitler

Gerdizi Zeyn el-ahbar adlı eserinde Tibet bölgesiyle ilgili bilgi verirken, Kaşgar'ın doğu tarafına yürüyüp iki dağ arasından geçtikten sonra Batı Türkistan'daki Özkend³ şehrine ulaştığını, iki şehir arasındaki uzaklık 40 fersah olduğu ile ilgili bilgi vermiştir (Şeşen, 2001: 78; Taşağıl, 2007: 129). Sayram üzerinden Tungusburun Cılgısı, Terek Avat ve Çegının Saysu nehri boyunca giderek Kalpin Çukuru, Tauşkan Nehri vadisini ayıran Karateke dağ geçidinden geçildiği anlatılmıştır. Belning-Tupese-Davan dağ geçidinin yüksekliği 2690 metre olduğu tespit edilmiştir. Berbeg Dağı arasındaki Kekır vadisi yaylak olarak kullanılmakta, bu vadi birkaç dar boğazdan sonra Tauşkan vadisine çıkmaktadır. Güney doğu tarafından Üç Turfan şehrine ulaşılmaktadır. Daha sonra üç geçit ve yüksek dağ kütleleri arasından 1-1,5 km genişliğindeki dar boğazlardan geçilirken, kayaların arasından köpürerek çıkan Muzart Nehrinin görüldüğü ifade edilmiştir. (Kolesnikov, 2010: 63)

Mannergeym, son gecelerini Tamgataş'ta geçirdiklerini, buradan sabah 6:20'de alaca karanlıkla yola çıktıklarını 4 saatlik yol dimdik buzlu yamaç üzerinde zikzak çizerek yorucu bir tırmanıştan sonra buzulun üst kısmına ulaşarak 18 Mart'ta Tuğr Muş buzulundan geçtiklerini kaleme almıştır (Kolesnikov, 2010: 63).

Muzart yolunun bakımının yapılması için sarp kayaların üzerine kerpiçten yapılmış birkaç kişinin yaşaya bileceği küçük bir kulübe inşa

---

³ Kırgızistan'ın güneybatısında Özbekistan sınırında Karaderya'nın sağ tarafında deniz seviyesinden 1012 m. yükseklikte bir şehirdir. Divanü Lugati't-Türk'e göre Özkent, Fergana kasabasının bir adı olarak geçmekte, Türkçe "özümüzün şehri" anlamına gelmektedir(Ahmet Taşağıl, "Özkent", *DİA*, C.34, Ankara 2007, s.129).

etmişlerdi. Burada kalanların görevi her gün dik yamaçlı buz üzerinde basamaklar oymak ve buzun üzerinde oluşan bazı yerlerde 2 metreyi bulan çatlakların üzerine taş köprüler yapmaktı (Kolesnikov, 2010:63-64).

Kaşgar'dan çıkıp Muzart yolunu kullanarak 16-18 gün sonra İli'ye ulaşılmaktaydı. Bu yolu kullanan insanlar yiyecek yetersizliği yüzünden yorgun ve bitkin düşerek bünyeleri kaldıramayarak vefat etmekteydiler (Kolesnikov, 2010: 64) Muzart İli arası çetin ve uzun olması nedeniyle büyük ihtimalle erzak temin edebilecekleri bir yerin bulunmamasından kaynaklanan durumlardan dolayı insanlar yiyecek sıkıntısından vefat ettikleri anlaşılmaktadır.

1.3. İklim

Araştırmacılar Doğu Türkistan ikliminin yazın çok sıcak, kışın ise çok soğuk olduğunu ifade etmektedir. Yazın gündüzleri sıcaklar 45 dereceye çıkarken geceleri ise 15 dereceye kadar düşmekteydi. Kışları ise bazı yerlerde -35 dereceye kadar sıcaklığın düştüğü görülmekteydi. Yazın sıcaklığın en yüksek olduğu bölgelerde bile kış aylarında geceleri -15 dereceye kadar düşmekteydi. Doğu Türkistan'da yağışlar bölgenin tamamında az görülmekte, bazı yıllarda bir veya iki kez yağmur ancak yağmaktadır. Güneş altında en yüksek sıcaklık 55 dereceye kadar ulaştığı görülmektedir (Kolesnikov, 2010: 64) Kaşgar şehrinde ise kışları ılık ve kurak geçtiğini, kar ve yağmur çok az düştüğünü, yazları ise havası serin olduğunu ifade etmektedir (Kaşgarlı, 2004: 169).

Bölgenin iklimi son derece kuru yazları oldukça sıcak, kışları da nispeten ılıktır. 1876 yılındaki verilere göre sonbahar ayları boyunca hiç yağmur yağmadığı görülmüştür. Kış aylarında ise üç kez kar yağmış ise de hemen erimştir. 1877 yılı ilkbaharı ise gökyüzünün çoğunlukla bulutlu olmasına rağmen sadece bir defa yağmur yağmıştır. İlbaharda sıkça esen rüzgarlar gün boyunca bütün ufku sarmakta sadece en yüksek tepelerde açık daireler bırakmaktaydı (Kolesnikov, 2010: 64-65).

İlbahar şubat ayında başlar, gündüzleri ılık geceleri ise donların yaşanabildiği bir ay olarak tarif edilmiştir. Yazları sıcak ve kurak geçmektedir. Yağmurlar tahılların büyük kısmının olgunlaşmaya başladığı Haziran ve Temmuz aylarında yağmaktadır. Bu bölgelerde sonbahar genellikle uzun sürmektedir. Ancak yağmurların başlamasından sonra kar ani bir şekilde bastırdıktan sonra kış başlamaktadır. Bu bölgede sıcaklar dört ay kadar sürmektedir. (Kolesnikov, 2010: 65)

Doğu Türkistan batı taraftan dağlar ile çevrili doğu tarafı ise düzlüktür. Bundan dolayı bölgede kuru ve aynı zamanda güçlü doğu rüzgarları esmektedir.

Bölge rüzgarları yazın sıcak, kışın ise soğuk ve sert esmektedir (Kolesnikov, 2010: 66). Doğu bölgesi çöllük olması münasebetiyle ısınan havayı rüzgâr şehirlere ulaştırmak suretiyle hava sıcaklığının artmasına neden olmaktadır.

1.4. Bitki Örtüsü

Doğu Türkistan'ın bitki örtüsü kendisine özgü çölümsü kurak bölgelerde yetişen kamyş (çiy) ile kaplıdır. Pelin'in yetiştiği yerlerdeki toprak yeşilimsi gri rengi almaktadır. Genelde yerleşim yerlerindeki bitki örtüsü kümeler şeklindeki ağaç topluluklarından oluşmaktadır. (Kolesnikov, 2010: 71)

Kaşgar'ın çölümsü bölgelerinde ılgın ağacı (Kolesnikov, 2010:72; Falconer, 2001:176) ve kavak ağacının bir türü olan tugrak ağacı yetişmektedir (Kaşgari, 1985: 468; Kolesnikov, 2010: 72). Bu ağaçlar alçak dağlarda bittiği gibi vadilerdeki su kenarlarında da yetişmekteydi. Bölgenin sıcak olması münasebetiyle insanlar tarla bahçe ve su kenarlarına dikme ihtiyacı duymuşlardır. İnsanlar yazın yakıcı sıcağında serinlemek için bu ağaçların gölgesinden faydalanmaktaydılar. Bu ağaçların dışında Karaağaç, piramit şekilli kavak, kavak türleri ve bazı yerlerde de ak-söğüt yetişmekteydi (Kolesnikov, 2010: 72) Bunların dışında çınar, dut, iğde, akasya veya Japon akasyası, söğüt gibi ağaçların yetişmesine iklim olanak sağlamaktadır. Kolesnikov, 2010: 73).

1.5. Ziraat

Kaşgar toprakları genel itibariyle kumlu ve tuzlu çölümsü bir araziden oluşup, pek az bir kısmında ancak ziraat yapılabilirdi (Yıldırım, 2013:151; Kolesnikov, 2010: 69). Bütün vahaları ise löslü topraktır. Lös birikintileri sadece kenar bölgelerde ve dağ eteklerinde bulunmaktadır (Kolesnikov, 2010: 69)

Rus yazar Bogoyavlenskiy'nin verdiği bilgilere göre; Doğu Türkistan'ın ziraatla uğraşılan toprakları Tanrı dağlarına, Pamire ve Kunlun dağ eteklerine kadar uzanmaktaydı. Bu gölgenin dışında kalan yerler ıssız çöllerden oluşmaktaydı. Doğu Türkistan'ın işlenen ve ekim-dikim yapılan verimli toprakları vahalar şeklinde yer almaktaydı. Bunların arasında büyük vahalar olarak Kurla-Turfan, Karaşar, Kurlya, Kuça, Bay, Aksu, Maral Başı, Kaşgar, Yengi Hisar, Yarkent, Hotan ve Keriya bölgesi bilinmektedir (Kolesnikov, 2010: 69-70)

Halkın kendi çabalarıyla bazı ağaçları dikmek suretiyle oluşturduğu bahçelerde meyve ağaçları da bulunmaktaydı (Kolesnikov, 2010: 72) Meyvelerden Dut, kaysı, şeftali, beyaz kiraz, nar, ceviz ve elma (Kolesnikov,

2010: 73.); sebzelerden Sarımsak (Mahmud Kaşgari 1985: 527), maydanoz, dereotu, kavun⁴, karpuz⁵ ve kabak yetiştirilmekteydi. Divan-ı Lügat'üt Türk'te asma dallarını bağlamaya yarayan yaş söğüt dalına *Kağı* dendiği ile ilgili bilgi verilmektedir. Bu verilen bilgi üzüm bahçelerinin de varlığını göstermektedir (Mahmut Kaşgari, 1985: 373). Nehir havzalarında sulama yoluyla buğday⁶, yulaf, mısır, darı, yağlı tohumlar, pamuk⁷, tütün, çay, afyon (Arat, 1997:406), arpa, pirinç, keten (Özerdim, 1951: 106; Falconer 2001:183; Arat, 1997 :406). ve turp ile havuç⁸ yetiştirilmekteydi (Mahmud Kaşgari, 1985: 373) Seyyah Colin Falconer, Kaşgar'a seyahatinde eşek arabalarıyla kavun, havuç ve lahanaya gibi sebze ve meyvelerin taşındığına şahit olmuştur. (Colin, 2001: 147).

1.6 Hayvancılık ve Av Hayvanları

Bölgede hayvanlardan kaplanlar, yaban domuzları, alageyik (maral), bozkır antilopları ve yabani develer yaşamaktaydı (Kolesnikov, 2010: 66) Divan-ı Lügat'üt Türk'te geçen bazı hayvan isimleri Ürüngkuş (Akdoğan), Karakuş (Tavşancıla), Tevviuş (devekuşu), Yünkuş (Tavuskuşu) İlkuş (Atmaca) gibi yabani hayvanların ismi geçmektedir (Mahmud Kaşgari, 1985: 331). Bunların dışında bu şehirde ipek böceği de yetiştirilmekteydi (Arat, 1997:406). Seyyah Colin Falconer, Kaşgar pazarında develer⁹, Yak (Tibet sığırtısı), at, eşek ve keçilerin varlığından ve alınıp satıldığından bahsetmektedir (Falconer, 2001:154-155). Bunların dışında bölgede yabani hayvanlardan at, öküz, tavşan, panter, vaşak, tilki, kurt, domuz, samur, ördek, kaz, tura, doğan, atmaca ve kartal'ın bu bölgede varlığından bahsedilmektedir (Gencal, 2012: 166).

1.7. Madencilik

Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre altın, gümüş, demir ve kükürt bol miktarda çıkartılmaktaydı (Özerdim, 1951: 106). Uygur Tarihçisi Hacı Nurhacı'nın vermiş olduğu malumatlarda Kaşgar şehri sınırları içinde altın ve demir maden ocaklarının varlığından bahsedilmektedir(Nurhacı, 1993: 216).

⁴ Divan-ı Lügat'üt Türk'te *Kağın* şeklinde geçmektedir (Mahmud Kaşgari ,1985: 410).

⁵ Colin Fal Falconer, Kaşgar'da kışlık karpuzlar da yetiştirildiği, bitkilerden yapılan iplerle etrafı örülüp kilerin tavanına asılmak suretiyle kış ortasına tüketile bilmektedir (Falconer, 2001:441).

⁶ Divan-ı Lügat'üt Türk'te tarığ, aşlık şeklinde geçmektedir (Mahmud Kaşgari, 1985: 373).

⁷ Divan-ı Lügat'üt Türk'te pamuk geçmektedir (Mahmud Kaşgari, 1985: 380).

⁸ Divan-ı Lügat'üt Türk'te Havuç'a sarığ turma denmekteydi (Mahmud Kaşgari, 1985: 410)

⁹ Kaşgar develeri çift hörgüçlüydü(Falconer, 2001:160)

1.8. El İşçiliği

El İşçiliği, demircilik, ayakkabı, eyer, at koşum aletleri imal edilmektedir. Bunların dışında halı, kilim, sanayii, çanak-çömlek ve ev eşyalarının üretimi önem arz etmektedir (Arat, 1997:406). Kaşgar'da büyük keçeler, pamuklu kumaşlar, pamuklu elbiseler ve ayakkabılar üretilmekteydi (Gencal, 2012: 147). Seyyah Colin Falconer, Kaşgar'da demirci, fırıncılar ve berberlerin varlığından bahsetmektedir. (Falconer, 2001:153)

1.9. Ticaret

İpek, İpek yolu üzerinden batıya ulaşmaktaydı. Batıda kadınlarla başlayıp daha sonra da İmparatorluklarda lüks eşyaların yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte erkeklerin de kullanmaya başladığı ipek¹⁰, Çin'den sağlanıyordu. Dolayısıyla da Batıya ipek sevkiyatı Kaşgar şehri üzerinden yapılmaktaydı (Heyd, 2000: 3).

Kaşgar'da Toptan satışlar kervansaraylar ile tüccarların evlerinde, perakende satışlar ise dükkânlarda yapılmaktadır.(Kolesnikov, 2010: 62) Ticari materyaller Kaşgar şehrinde toplanır buradan ihraç edilirdi. Kaşgar'ın uluslararası ticaretin dağıtım merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Kolesnikov, 2010: 75-76)

Kaşgar, Çin, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan arasında yüksek dağ geçitlerinden ulaşım sağlayan kervan yollarının kavşak noktasında yer almaktadır (Arat, 1997:406). Şehir, Orta ve Güney Asya'dan Doğu Türkistan'a giden yol güzergahında bulunmaktadır. Kaşgar Doğu Türkistan'ın batısındaki ilk ticari merkezlerden biridir. Kaşgar'a gelen ticari malların Tibet, Çin ve Cuncarya gibi önemli bölgelere dağıtımını buradan yapılmaktaydı. Buraya çeşitli ülkelerden birçok ticari kervan gelip gitmekteydi. Çin hükümeti her ne kadar buraya yabancıların gelip gitmesini istemese de Doğu Türkistan kanunlarına çok fazla müdahale etmiyordu. Fergana vadisinden Kırgızlar tarafından çok fazla hayvan getirilerek burada satılmaktaydı. Kaşgar'da günlük 40000 hayvan satıldığı ile ilgili bilgi verilmektedir (Kolesnikov, 2010: 76-77; Valihanov, 1985: 116)

Kaşgar'a Andicanlılar (Hokand, Andican, Namangan ve Taşkentli) tacirler, Buharalı, İranlı, Hintli, Keşmirli, Afganistanlı ve Tibetli tüccarlar gelmekteydi. Andicanlılar dökme demirden yapılmış eşyalar, çuha, çelik, çeşitli

---

¹⁰ İki gezgin keşiş tahta bastonların içini oyarak, içlerine sakladıkları ipek böceği yumurtalarını Çathay'dan Suriyeye kaçırmayı başarmışlardır. Buradan da Avrupaya geçmiştir(Falconer, 2001:175-176)

pamuklu ürünler ve basma gibi Rus malları getirirlerdi. Buharalılar *denadar* denilen küçük kuzu kürkleri, siyah ve gri Astrahan derileri, kuru kayısı, üzüm, kuru üzüm, fıstık ve çeşitli ipekli malları getirmekteydiler. İranlılar, İngiliz basması, ipekli kumaşlar ve kilimler; Hindistanlılar, muslin, desenli ipek, Keşmir şallarını satmaktaydılar. Tibetliler, çeşitli kuş tüyleri ile bal getirip pazarlamaktaydılar. Kaşgar'dan ise tüccarlar genel olarak yeşil çay, deri ürünleri, Çin'den gelme ipek kumaşlar ile gümüş alıp götürmekteydiler. Andicanlılar, süt ve tuz ile içilen özel çay götürürlerdi. (Kolesnikov, 2010: 77; Valihanov, 1985, 116). Bunların dışında Andicanlı ve Buharalı tüccarlar, yerel pamuklu ürünlerden gri ve koyu renklerdeki pamuk keten, *timpai* olarak adlandırılan çizgili, sert ve dayanıklı kumaş ve ipekli malları alır ve Batı Türkistan'a satarlardı (Kolesnikov, 2010: 77; Valihanov, 1985 II: 282) Kaşgarlılar için en önemli ihraç malzemesi keten ve ham ipek olarak karşımıza çıkmaktaydı (Arat, 1997:406)

Kaşgar'da Aytaga ve Çarsu adında iki Pazar alanı bulunmaktaydı. Bu pazarlardan Aytaga merkez caminin önünde, Çarsu ise eski şehirde kurulmaktaydı (Kolesnikov, 2010: 77 Valihanov, 1985: 116)

Kaşgar şehri İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunması münasebetiyle doğal olarak halkın en önemli gelir getirici kalemlerinin başında ticaret gelmekteydi. Burası iç ve dış ticaret hususunda Doğu Türkistan'ın önemli merkezleri arasında yer almaktaydı (Arat, 1997:406). Kaşgar'a getirilen mallar kişniş (üzüm), lacivert taşı ve yeşim taşı gibi değerli ticaret mallarıyla, İran'da ceviz, hurma ve camla takas yapılmaktaydı (Falconer, 2001:176).

1.10. Kervansaraylar

Kervansaraylar genelde vakıf malıdır. Genel itibariyle hayırsever insanlar tarafından inşa edilerek dini kurumları desteklemek için vakfedilen yapılardır. Bu yapılar vakfın mütevellî heyeti tarafından idare edilir, kiralamak isteyenlere kiraya verilir. Kiralayan kişilere "Sayramanlar" denirdi. Bunlar direk saray amirleri olurlardı. (Kolesnikov, 2010: 62) Kervansaraylar dışında da mescit, medrese ve dini faaliyet gösteren Alp Ata Hacı ve İmam Cafer Tayyar vakıflarını örnek gösterilebilir (Gencal, 2012: 129-130).

Kervansarayların tek girişi bulunup, içeride ise farklı büyüklükte avluları mevcuttur. Avlunun içinde sundurmalı dükkanlar yer almakta, ortasında atlar için ahır olarak kullanılan yumuşak eğimli derin çukur bulunmaktadır. Kervansarayda genel itibariyle dışarıdan gelen tüccarlar kalır, yerli tüccarlardan

ise orada dükkanı olanlar nadiren buralarda konaklamaktadır. (Kolesnikov, 2010: 62)

Kaşgar'da 8 kervansaray bulunmaktadır. Kervansaraylar arasında en büyüğü Andican Kervansarayı idi. Bu yapı merkezde inşaa edilmiş olup, içinde Hokand gümrüğü bulunmaktaydı. Bu kervansarayı genel olarak Şehrisebzli, Merglanlı ve Afganlı tüccarlar kullanmaktaydı. Diğer kervansaraylar üstü kapalı caddede kurulmuştu, bunların arasında en bilinenleri Uratyupi, Yarkent, Aksu ve Yahudi kervansaraylarıydı (Kolesnikov, 2010: 78). Valihanov, 1985 III: 116)

Seyyah Colin Falconer, Kaşgar yakınlarında kerpiçten yapılmış bir kervan sarayda konaklamıştır. Bu yapıların çöllerde eşkıyalardan tüccarları korumak amaçlı yapılmış yapılar olduğunu ifade etmiştir. Kervansaray'ın dışı bakan hiçbir penceresi bulunmadığından sadece herhangi bir saldırı esnasında korunmak amaçlı ok atmak için ince yarıkların varlığından bahsetmektedir (Falconer, 2001: 156-157).

1.11. Diğer Yapılar

Şehirde çeşitli dönemlerden kalma birçok cami ve medrese bulunmaktadır. Bunlar Hanlık medresesi, İdgah medresesi, Orda-altı “saray önü” medresesi, Vanlık medresesi, Çarsu medresesi ve meyve-bazarı medresesi'dir. Şehrin en büyük camileri İdgah ve Azina camileridir. Bunların dışında Sur Dışı bölgesinde Seyyid Celal al-din Bağdadi, Hazrat Padişah camileri de önemli camilerdendir. Şehrin 3 km kuzey doğusunda bulunan (Arat, 1977: 406) şehre araçla 10 dakika uzaklıkta bulunan Appak Hoca¹¹ türbesi bulunmaktadır (Toygur, 1988: 50). Appak Hoca Türbesinin yanına Yakub Bek tarafından bir medrese, bir mescit ve bir hangah inşaa ettirilmiştir. Appak hoca türbesi, güneyindeki Bibi Mayram Türbesi ve Satuk Buğra Han¹² türbeleri ile şehrin kuzeyindeki Kutb al-Alam ve Kutb al-Din Hoca türbesi, mescid ve medreseleri aynı hükümdarlar tarafından tamir ettirilmiştir.

---

¹¹ Appak Hoca, vefat etikten sonra mezarının üstüne türbe yaptırılmıştır. Hocalar döneminde hanedan üyelerinin cenazeleri de türbenin etrafına defnedilmiştir. Türbe 1947 depreminde zarar görmüş, Çin yönetimi 1956 yılında restore ettirmiştir (Köprülü, 1988: 396-397).

¹² Satuk Buğra Han IX. yüzyılda dünyaya gelmiş, Karahanlı hükümdarlarından Bezir Arslan Han'ın oğludur (Huncan, 2009: 181). Müslüman olduktan sonra Kaşgar'a sefer düzenlemek suretiyle şehri feth etmiş, Doğu Türkistan'da İslamı yaymıştır. Daha sonra Kaşgar şehrinde şehit olmuş (Şeşen, 2001: 210) Huncan'a göre 955 yılında Omelyan Pritsak'a göre ise 959 yılında vefat etmiş, cenazesi Kaşgar yakınlarında yerleşim yeri olan Artuş'a defn edilmiştir (Pritsak, 1977:254; Huncan, 2009: 181).

Sonuç

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan bölgesi devletlerin bu bölgeye sahip olma arzusunu her zaman canlı tutmuştur. Bundan dolayı da bölge bazen bir devletin hakimiyeti altına girmiş bazen de burada yeni devletlerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bölgenin çeşitli devletlerin etkisi altına girmesi kültürel açıdan etkilenmesine yol açmıştır. Kaşgar isminin farklı dönemlerde Srikritati, Chia-Sha, Su-lek, Khü-şa, Kacgar, Kaşhar ve Kaşgar şeklinde telaffuzuna yol açmıştır.

Şehir Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Cengiz, Cağatay hanlığı, Mogolistan hanlığı, Yarkent Hanlığı ve Hocalar idaresinde bulunmuştur. Hocalar Döneminden sonra 1759 yılında Çin Doğu Türkistan bölgesini ele geçirmiştir. Daha sonra Yakub Beg ve XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Uygurlar bağımsızlıklarını alsalar da tekrar Çinliler bölgeyi hakimiyetleri altına almıştır.

Kaşgar şehrinin stratejik konumu Maniheizm, Budizm ve İslamiyet gibi dinlerin kültürel etkisi altında kalmasına neden olmuştur. Bu durum da mimari alanda kendini göstermiştir. Kaşgar şehrinde eski dönemdeki dinlere ait mimari eserlere rastlanılmasa da İslami döneme ait birçok mimari esere rastlanılmaktadır.

Kaşgar şehrinin Çin, Rusya, Hindistan, Moğolistan ve Batı Türkistan üçgeninde bulunması toptan ticaretin merkezi haline gelmesine neden olmuştur. Bu stratejik konumu hayvancılık, ziraat, madencilik ve el sanatlarının gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

Alaaddin Ata Melik Cüveyni (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.

Arat, R. Ragmati(1977), “Kaşgar”, İ.A., C.VI, İstanbul, ss. 405-412.

Aziz Yusup ve Tursun Palta. (2008). *Uygurların Kısaça Tarihi*. Zahid Rahim ve vd. (Çev.), 2. Baskı, gincan Helk Neşriyatı, Urumçi.

Barthold, W. (1977). “Kara-Hıtaylılar”, İ:A., C. VI, İstanbul, ss. 273-276.

Çelik, Muhammed Bilal(2013), *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul.

Duman, L. İ. (1936). *Agrarnaya Politika Tsinskogo Pravitelstva v Sintszyane v Konstse XVII Beka*. Moskova.

Falconer, Colin (2001). *İpek Yolu*. İnkılap Kitabevi, İstanbul.

- Gencal, Bahattin (2013). *XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat*, Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek.
- Heyd, W .(2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. Enver Ziya Karal), TTK, Ankara.
- Hitchins, Kith (2002). “Kaşgar”. *DİA*, C 25, İstanbul, ss.7-9.
- Huncan, Ömer Soner (2009). “Satuk Buğra Han”. *DİA*, C.36, Ankara, ss. 181-182.
- İlku, A. K. (1969). “Doğu Türkistan’da Gördüklerimiz”. *Türk Kültürü*, S. 71, Ankara, ss. 852-856.
- Kaşgarlı, Sultan Mahmut. (2004). *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. Çağrı Yayınları
- Kolesnikov, Aleksandr (2010). *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*. Çev. Rakhat ABDİEVA, TTKB, Ankara.
- Köprülü, Orhan F.(1988), “Afak Hoca”, D.A.İ., C. 1, İstanbul, ss. 396-397.
- Mahmud Kaşgari (1985). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay, C.I, TTK, Ankara.
- Mahmud Kaşgari, (1985). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
- Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*. Filiz Dokuman (Yay. Haz.), Cilt 1, No: 87, Kervan Kitapçılık.
- Nurhacı, Hacı, (1993). *Yaken Seidiye Hanlığının Kıskıça Tarihi*. Şincan Halk Neşriyatı. Urumçi.
- Özerdim, Muhaddere N. (1951). “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri”, *DTCF*, C. 9, S.1-2, Ankara, ss. 105-110.
- Pritsak, Omelyan (1977). “Kara-Hanlılar”. İ.A., C. VI, İstanbul, ss.251-273.
- Sümer, F. (2006). *Eski Türklerde Şehircilik*. 2. Baskı, Sarıyıldız Basımevi, Ankara.
- Şeşen, Ramazan (2001), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara.
- Taşağıl, Ahmet (2007). “Özkent”. *DİA*, C.34, Ankara, ss. 129-131.

Taşığıl, Ahmet (2012). “Türkistan”. *DÍA*, C.41, İstanbul, ss. 556-560.

Toygar, Kamil (1988). “Kaşgar’da Abbak Hoca Mezarı”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S 13, İstanbul, ss.50-51.

Veli, V. K. (2008). *Uygurlarning Kıskaç Tarihi*. 2. Baskı, Şincan Helk Neşriyatı, Urumçi.